

ОСНОВНІ ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ ТЕРМІНІВ СПОРІДНЕНОСТІ КРИМСЬКИХ ТАТАР

Розглянуто типологію системи термінів спорідненості кримських татар. На основі розмежування або злиття батьківської і материнської ліній спорідненості було виділено 3 типи системи термінів спорідненості, а в одному типі – 2 підтипи, які відбивають більш чи менш архаїчну традиційну соціальну структуру. В одному з типів виявлені особливості так званої системи «кроу-омаха». Виявлені також елементи релятивної системи термінів спорідненості, характерної, зокрема, для більшості тюркських народів.

Ключові слова: термінологія спорідненості, система термінів спорідненості, типологія, кримські татари.

Шабашов А. В.,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
г. Одесса, Украина

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМЫ ТЕРМИНОВ РОДСТВА КРЫМСКИХ ТАТАР

Рассмотрено типологию системы терминов родства крымских татар. На основе разграничения или слияния отцовской и материнской линий родства было выделено 3 типа системы терминов родства, а в одном типе – 2 подтипа, которые отражают более или менее архаичную традиционную социальную структуру. В одном из типов выявлены особенности системы «кроу-омаха». Выявлены также элементы релятивной системы терминов родства, характерной, в частности, для большинства тюркских народов.

Ключевые слова: терминология родства, система терминов родства, типология, крымские татары.

Shabashov Andriy,
I. I. Mechnikov Odesa National University,
Odesa, Ukraine

THE MAIN FEATURES OF THE SYSTEM OF KINSHIP TERMINOLOGY SYSTEM OF CRIMEAN TATARS

In that article examines the main characteristics of the system of kinship terminology system of Crimean Tatars, primarily its typology. On the basis of differentiation or merge the paternal and maternal lines of kinship system type 3 were allocated kinship terminology system of the Crimean Tatars, and in one of these types – 2 subtype, each of which reflects more or less archaic the traditional social structure. The most archaic – type 1 – match bifurcation-linear type common typology. The rest are transitional from bifurcation-linear to linear type. Closer to bifurcation-linear type is type 2, in which, in addition, the system features a "Crow-Omaha": more in class 2-a less – in type 2-b. Also identified elements of the relativity kinship terminology system, characterized for the majority of the Turkic peoples.

They are more typical of type 3, which, however, is the most modernized. The author concludes that, at the present time historically different ethnic groups and different dialects of Crimean Tatars are mixed. Therefore, this typology, in large part, is the reconstruction of the previous situation. However, the author assumes that the type 2 (with elements of "Crow-Omaha") is more characteristic for the mountain of the Crimean Tatars, and type 3 for the Crimean Tatars from the Crimean southern coast from the Sudak's region and Nogais from the Kerch peninsula.

The kinship terminology of the Crimean Tatars is very diverse now, very mixed and is poorly understood. Her further study could help in the study of ethnogenesis and ethnic history of the Crimean Tatars.

Keywords: terminology of kinship, kinship terminology system, system typology, Crimean Tatars.

Вивчення систем термінів спорідненості (далі – СТС) різних народів світу є однією з основних субдисциплін етнології (соціальної і культурної антропології). Дослідження в цієї галузі дозволяють реконструювати основні риси, як традиційної соціальної організації та її трансформації, так і етногенезу та етнічної історії етнічних спільнот.

Роботами етнологів в головних рисах визначена типологія СТС народів світу, історичне співвідношення основних типів, деякі механізми трансформації, а також зв'язок СТС з процесами і явищами в соціальній організації суспільства [2; 3].

Існують і такі типи СТС, які не вписуються в загальноприйняті типології і вимагають подальшого осмислення. Серед них – релятивний тип, характерний для ряду народів Північної Євразії, у тому числі і для більшості тюркських народів, який був виділений як самостійний таксон автором цих рядків [11, с. 6-8, 30-60]. Особливістю цього типу є те, що більшість термінів спорідненості (далі – ТС) виділяються не на основі факту приналежності альтера-родича, що характеризується – до певного покоління, а за принципом, який різними авторами називається «косю спорідненістю», «відносним віком», «ковзаючим рахунком поколінь» або «віковим поколінням» [9; 10; 13].

Завданням цього дослідження є визначити загальні типологічні особливості СТС кримських татар, а також наявність або відсутність в ній рис релятивного типу.

СТС кримських татар предметом етнологічного вивчення, окрім двох робіт автора цих рядків [12; 14], досі не ставала. Можна згадати лише репліку Г. Дзібеля, який стверджував, що урало-алтайська мовна спільність не має «монополії» на термінологію, що створює ефект «ковзанья». Зокрема, ряду тюркських народів і, у тому числі кримським татарам, ковзаючий рахунок поколінь, вважає він, не властивий [1, с. 208].

Є ряд досліджень, присвячених ТС кримських татар – емпіричній основі вивчення СТС, серед них – стаття К. Мусаєва [7] і роботи А. Меметова [4; 6]. Ці джерела я кардинально доповнив власними польовими матеріалами, зібраними у представників усіх

основних етнографічних (субетнічних) груп кримських татар.

Заздалегідь слід пояснити своє бачення ще не до кінця осмисленої в науці ситуації з сучасним діалектним членуванням кримськотатарської мови і субетнічним розподілом самого цього етносу. Можу стверджувати, що нині традиційно прийнята структуризація значною мірою втратила свою актуальність. Вона зберігалася до депортації кримських татар з Криму в 1944 р. На нових місцях проживання (в основному, в Узбекистані, далі – Таджикистан, Казахстан, Киргизстан, північні райони європейської Росії) кримські татари, в цілому, зберегли свою етнічну «чистоту», вважаючи за краще в переважній більшості одружуватися з представниками саме свого етносу. Але, враховуючи їх нечисленність в щільному іноетнічному оточенні, втратило актуальність протиставлення різних груп цього народу, таке характерне для попередніх етапів їх історії (у тому числі раніше існувало упередження проти шлюбів представників різних частин народу, якій тоді ще не до кінця консолідувався). Степовики-ногайці (*чӧллер* «степовики» або *ногъай*), горці і передгорці (*татлар* або *орта шивей* букв. «середня смуга») та «південнобережці» (*ялыбойлу*) в депортації інтенсивно брали шлюби між собою, але уникали шлюбів з місцевим, навіть єдиновірним – мусульманським – населенням.

Цей процес тримав і після їх повернення в Крим. Покоління тих, що народилися за межами історичної батьківщини, що вже частково змішалось, продовжило цю практику в останні десятиліття. Цьому сприяла, окрім втрати субетнічних стереотипів, така обставина, що вимушені переселенці найчастіше не змогли повернутися на свою малу батьківщину і селилися в тих районах Криму, де змогли облаштуватися. Окрім змішення в другому-третьому поколіннях, стався процес формування анклавів з представників різнодіалектних і різнокультурних груп, усередині яких, природно, відбувалися процеси інтерференції. Таким чином, нині можна спостерігати процес злиття етногруп, що разюче розрізнялися у минулому, у відносно консолідований етнос.

Цей процес був вірно помічений А. Меметовим, котрий відмовився від традиційного діалектного розподілу кримськотатарської мови та ввів такі поняття, як «кипчакизований», «огузований» і «змішаний» діалекти [5, с. 35-36]. Втім, і таке уточнення здається не зовсім точним. Можливо, в деяких конкретних випадках таке визначення може бути, в цілому, вірним (проте, діалекти припускають якусь територіальну локалізованість, а в нашому випадку можемо говорити хіба що про «огузовані», або «кипчакизовані» поселенські говірки), але, в цілому, ситуацію зараз можна визначити як строкату діалектно-етнічну мозаїку, що зберігає елементи минулої картини етносу, але має тенденцію до уніфікації.

Ось деякі приклади приналежності інформаторів, у яких мною були зібрані матеріали по ТС кримських татар. Абдулаєва Айше Редванівна, 1967 р. н. – батько з с. Уркуста, біля Балаклави – гірський кримський татарин, мати з с. Дерменкой (Запрудне), біля Ялти – південнобережна, живе в степовому Криму, в смт Октябрське. Ізет Мустафа, 1925 р. н., народився в м. Алушта, живе в передгірному Криму – у Викторівці, Бахчисарайського району. Караєва Лілія Іслямовна, 1963 р. н., народилася в Ташкенті, відомості зібрані в гірському Криму – в с. Соколине; батько – місцевий, саме з Коккоза (Соколиного), але мати – південнобережна, з Алушти. Кналова Зера Меметовна, 1988 р. н., народилася в тому же Соколиному, батько матері – з Куйбишева в гірському Криму, мати матері – з Алушти, батько, як і остання, південнобережний, але з іншого селища – з Ластівчиного гнізда. Ферзієва Едіє Абдурахмановна, 1961 р. н., батько – південнобережний, з Судака, а мати – гірська, з Білогорська.

Усе це, природно не могло не відбитися і на характері зібраних відомостей. Я спробував «розплутати клубок» і реконструювати картину, що мала місце до виселення кримських татар в 1944 р., що знайде відображення в нижчезказаному.

Заздалегідь також слід проінформувати, що далі використовуватиму дещо спрощену, для зручності сприйняття, фонетичну транскрипцію або що частково вживається для тюркських мов, у тому числі і для

кримськотатарської, або графіку кримськотатарських слів на основі кириличного алфавіту, але обидва варіанта близько співпадають між собою. Спеціально слід зазначити лише такі символи: *гъ*: шумний, фрикативний, дзвінкий, задньоязиковий приголосний, близький до українського і південноросійського «м'якого» «г»; *къ*: шумний змичний, глухий, задньоязиковий приголосний (на відміну від такого ж, але середньоязикового українського «к») і дзвінку передньоязикову аффрикату *дж* (не плутати з букво-поєднанням «д»-«ж»).

Виходячи з критерію злиття або розмежування батьківської і материнської ліній спорідненості в першому висхідному і нульовому поколіннях, а інший загально-визнаний основний критерій типології – злиття або розмежування прямої і бічних ліній спорідненості – послідовно реалізується у кримських татар на користь їх розмежування, ТС кримських татар можна розділити на три основні типи.

У типі 1, в усіх основних позиціях, бічні – батьківська і материнська – лінії спорідненості розмежовуються. У першому висхідному поколінні брат батька (*емдже*) розмежовується від брата матері (*дайы*), а сестра батька (*ала / хала / алапче*) – від сестри матері (*тизе / тейзана*); у поколінні *его* – особи, що говорить – бічні лінії розмежовуються за допомогою описових конструкцій: *емдже балары* букв. «діти *емдже* – брата батька», *дайы балары* букв. «діти *дайы* – брата матері», *ала балары* «діти *ала* – сестри батька» *тизе балары* «діти *тизе* – сестри матері». У разі потреби, стать кузена уточнюється: *огълан* «син» або *къыз* «дочка», відповідно: *емдже огъланы* (в ізафетної формі), *емдже къызы* і т. п.

Цей тип відповідає біфуркативно-лінійному типу загальної типології ТС. Цей тип, представлений серед усіх трьох основних субетнічних груп кримських татар – степовиків-ногайців, горців і жителів південного берега, і, по існуючій парадигмі, є найбільш архаїчним, серед наявних у кримських татар типів.

У типі 2 в першому висхідному поколінні також розмежовуються усі бічні родичі, але в поколінні *его* кузени вже об'єднуються під одним загальним терміном. У одних

випадках (тип 2-а) таким терміном виступає лексема *торун*, що одночасно означає також племінників і онуків. При цьому під одним терміном об'єднуються родичі з нульового (кузени), першого низхідного (племінники) і другого низхідного (онуки) поколінь, родичі по прямій (онуки) і бічним (кузени, племінники) лініям. Такий тип СТС можна представити, як такий, що має особливості, характерні для своєрідних систем спорідненості, що позначаються в етнології, як тип «кроу-омаха». З типологічної і ареальної точки зору він був детально проаналізований у роботі В. Попова [5], тому тут на цьому не зупиняємося.

У інших випадках (тип 2-б), також як, наприклад, в російській мові, всі кузени позначаються описовими конструкціями, такими як: *еки догъмуш къардашларым* букв. «(мої) двоюрідні брати» і т. п. Для онука вживається той же, що й у попередньому випадку, термін *торун*. Племінники позначаються описово: *агъанын балары* «діти старшого брата – агъа», *къардаш балары* «діти молодшого брата», також – і для сестер різного відносного віку. Зустрічається і спеціальний термін для цього відношення спорідненості – *къада*. У ряді випадків і в цьому підтипі зустрічається змішення поколінь, але тільки для першого і другого низхідних поколінь; племінники (діти братів і сестер) позначаються також як онуки (діти дітей) – *торун*. Останній варіант також слід зв'язувати з типом кроу-омаха, але в ще більше зредукованому, ніж в типі 2-а, виді.

Цей тип в різних своїх варіантах також представлений серед усіх основних субетнічних груп кримських татар. Проте складається враження, що підтип 2-а, з особливостями «кроу-омаха», найбільш характерний для гірських кримських татар.

У типі 3 в першому висхідному поколінні частково (у жіночому терміні) зливається батьківська і материнська лінії, сестра матері позначається тим же терміном, що і сестра батька. Цей тип характерний для керченського «кипчакизованого» діалекту, в якому сестра матері, сестра батька і старша сестра позначається лексемою *тота*, і для «огузованих» говірок Алушти і Ускюта, де в такій же якості вживається слово *абла* [6,

с. 93-94] і *ана* (це твердження, природно, має відносний характер, оскільки, як було сказано вище, поняття діалект-говірка для сучасної кримськотатарської мови мають досить умовний характер).

Типи 2 і 3, отже, є перехідними від більше архаїчного – біфуркативно-лінійного – до лінійного типу, характерного для «урбанізованих» народів. При цьому тип 2 – більше, а 3 – менш архаїчний.

Що стосується «вертикальної» типології СТС кримських татар, всупереч Г. Дзибелю, можна стверджувати, що риси релятивного типу є присутніми у цього народу, хоча і в ослабленій, зредукованій формі.

До них відносимо: врахування відносного віку (виділений нами принцип «відносного віку у рамках покоління» [11, с. 220-225]) при визначенні сиблінгів нульового покоління: розмежування старших (*агъа*) і молодших (*къардаш / къада*) братів, старших (*тата / тота / ана / абла / абай / анте / дада / тита / тапта*) і молодших (*къардаш / къызкъардаш / къада*) сестер. Цей же принцип частково діє і для позначення кузенів (вокативне – завжди; тобто, при зверненні до них використовуються ті ж слова, як і при зверненні до рідних сестер і братів). А також – при позначенні свояцтва, наприклад: старший брат чоловіка – *къайнагъа*, молодший брат чоловіка – *къайн*; старша сестра чоловіка – *бике* або *бике ана*, молодша сестра чоловіка – *корюмдже*; частіше старших братів і сестер чоловіка і дружини називають також як своїх братів і сестер, їх подружжя – також як подружжя своїх братів і сестер.

Змішуються покоління для позначення подружжя бічних кровних родичів. Чоловік старшої сестри (нульове покоління) термінологічно об'єднується з чоловіком тітки (перше висхідне покоління): *ениште*; дружина старшого брата – з дружиною дядька: *дуду, йенге / дженге*. У низхідних поколіннях змішуються: дружина молодшого брата і дружина сина: *келін*, чоловік молодшої сестри і чоловік дочки: *киев* [11, с. 220-241]. Найбільш же наближене до принципу косої спорідненості об'єднання в одній позиції під одним терміном представників двох суміжних поколінь – старшої сестри і тітки (сестри

батька і сестри матері), що, як було відмічено, зафіксовано у судакських і керченських кримських татар.

Таким чином, можна зробити зовні дещо парадоксальний висновок про те, що керченські і судакські кримські татари, з одного боку, мають найбільш модернізовану, «європеїзовану» СТС, а, з іншого боку, у більшому ступені, чим інші кримські татари зберігають стародавні тюркські принципи її структуризації.

Яким чином і під впливом яких чинників відбувалася трансформація СТС у предків

кримських татар від релятивного типу, характерного для кочових тюркських народів до сучасного стану, виходячи з наявних на сьогодні даних, поки можна тільки припускати. Ці проблеми вимагають додаткових досліджень. Особливою темою залишається зникаюча діалектна різноманітність самої ТС кримських татар, яка може пролити світло на досі не вирішену проблему етногенезу і етнічних контактів кримських татар.

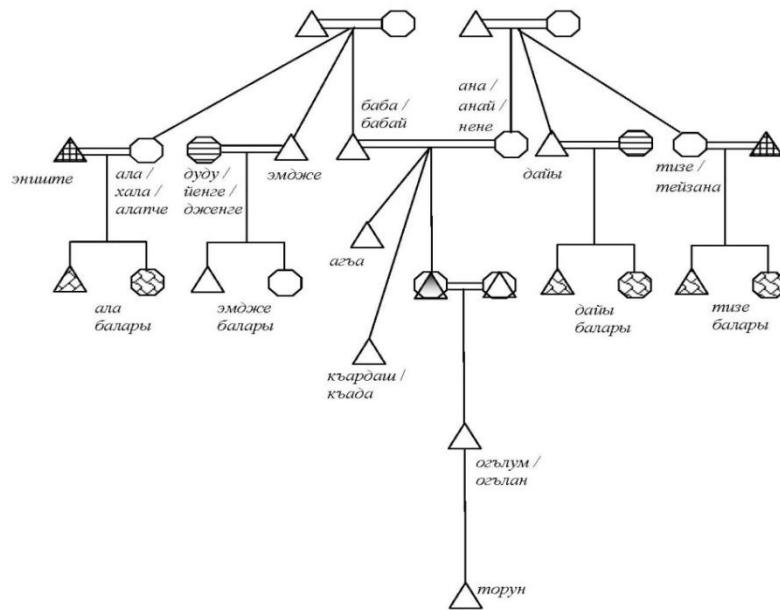

Рис. 1. Тип 1 кримскотатарської СТС
Тут і далі одним візерунком позначені співпадаючі терміни спорідненості для біологічно різних родичів

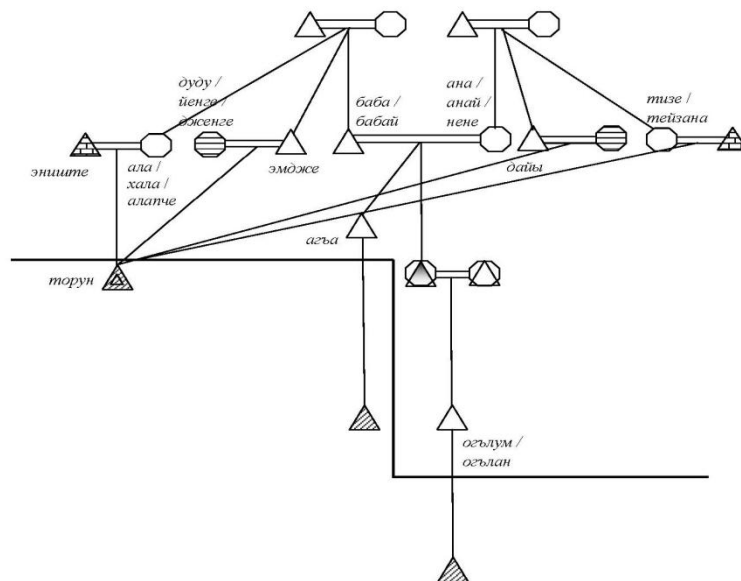

Рис. 2. Тип 2-а кримскотатарської СТС

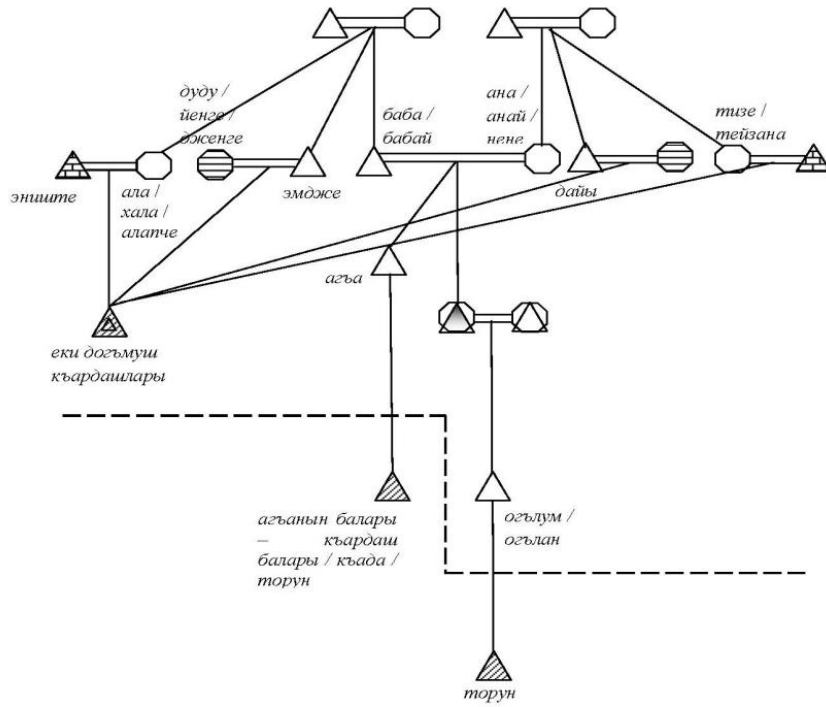

Рис. 3. Тип 2-6 кримскотатарської СТС

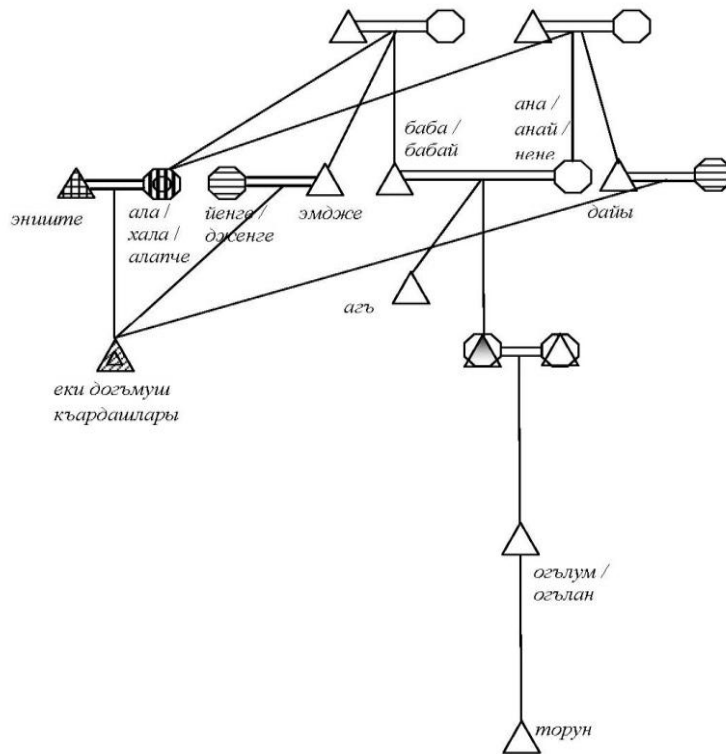

Рис. 4. Тип 3 кримскотатарської СТС

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дзибель Г. В. Феномен родства. Прологомены к иденетической теории / Г. В. Дзибель // Алгебра родства. – 2001. – Вып. 6.
2. Крюков М. В. Социальное и этническое: проблемы соотношения / М. В. Крюков // Расы и народы. – 1992 – Вып. 22.
3. Крюков М. В. Синхронно-диахронный метод и концепция трансформационной многолинейности систем родства / М. В. Крюков // Алгебра родства. – 1995. – Вып. 1.
4. Меметов А. О терминах родства в крымскотатарском языке / А. Меметов // Советская тюркология. – 1980. – № 6.
5. Меметов А. Крымские татары (Историко-лингвистический очерк / А. Меметов. – Симферополь, 1993.
6. Меметов А. М. Лексикология крымскотатарского языка. Учебное пособие / А. М. Меметов. – Симферополь, 2000.
7. Мусаев К. М. Термины родства в современных западно-кыпчакских тюркских языках / К. М. Мусаев // Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker. – Berlin, 1974.
8. Попов В. А. К исторической типологии систем терминов родства: типы кроу и омаха / В. А. Попов // Советская этнография. – 1977. – № 2.
9. Шабашов А. В. Опыт сравнительного изучения болгарской и гагаузской систем родства (по материалам Южной Украины) / А. В. Шабашов // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 3.
10. Шабашов А. В. К проблеме типологизации систем терминов родства некоторых этнических общностей Северной Евразии / А. В. Шабашов // Алгебра родства. – 1999. – Вып. 4.
11. Шабашов А. В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа / А. В. Шабашов. – Одесса, 2002.
12. Шабашов А. В. Система терминов родства и особенности этнокультурного развития тюркоязычных народов Крыма / А. В. Шабашов // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Київ, 13-14 травня 2004 р. – К., 2004.
13. Шабашов А. В. Мир родства древних тюрков / А. В. Шабашов // Науковий вісник Миколаївського державного університету. Історичні науки : Збірник наукових праць. – Миколаїв, 2005. – Вип. 11.
14. Шабашов А. В. Система терминов родства и проблема происхождения крымскотатарского народа / А. В. Шабашов // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III Судакской международной научной конференции (18-21 сентября 2006 г.). – Киев-Судак, 2006. – Т. II.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Боряк Г. В.*, д.і.н., проф., *Сінкевич Є. Г.*, д.і.н., проф.

© Шабашов А. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 07.11.2014